

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DEVLET-HALK MÜNASEBETLERİ

Yrd. Doç. Dr. Ramazan HURÇ*

GİRİŞ

Kanuni Sultan Süleyman devrinde kudretinin doruğuna ulaşan Osmanlı, XVI. asrın sonlarında gerilemeye başladı. 26 Ocak 1699'da yapılan Karlofça antlaşmasıyla beraber toprak kaybetti. Batı karşısında Osmanlı'nın kan kaybetmeye başladığı, yöneticiler tarafından idrak edildi. Batı silahları ile ordunun donatımı sağlandı. Lâle devriyle beraber Fransız taklidciliği başladı. II. Mahmut devrinde 1827 yılında Paris'e ilk defa öğrenci gönderildi. Osmanlı kurumlarının yenilenmesi gerektiği düşüncesine varılarak ıslahat hareketlerine başlandı. İşe önce kıyafetle başlandı. Mansure ordusuna 1828'de fes giydirildi. Bunun dışında sadece din adamlarının sarık giymesine müsaade edildi. Bu yenilik hareketlerinin öncülüğünü yapan II. Mahmut numûne olarak sakalını kesti.

Sultan II. Mahmud, 1 Temmuz 1839'da ölünce yerine 16 yaşındaki oğlu Abdulmecid padişah oldu. Mustafa Reşid Paşa genç padişahın izin alarak geniş çaplı bir ıslahata girişti. 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Humayunu'nu okudu. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğunda din, dil ve ırk ayrımı gözetilmeksizin bütün tebanın "can, mal ve ırz mahfuziyeti'nin kanunla sağlanacağı ifade edildi⁽¹⁾. Böylece Gülhane Hatt-ı Humayunu ile başlayan 37 yıl sürecek olan Tanzimat Devri başladı. Bu devirde batı müesseselerinin yanında batı fikirleri de memlekete girdi. Eski Osmanlı müesseselerinin yerini yeni müesseseler aldı. 1840 yılında Fransız ceza kanununun tesirinde "Kanun-ı Cerâim", 1850 yılında ticaret kanununun çıkarılması Şer'i Mahkemelerin sahası biraz daha daraltıldı. Mâlî ve askerî ıslahatlar yapıldı.

Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarının Müslüman olmayan teba lehine gerçekleştirdikleri ıslahatı Müslümanlar tepkiyle karşıladılar. Bu ıslahattan yetkileri kısıtlanan patrikhaneler de memnun olmadılar. Halbuki batılı devletler, Osmanlı tebası olan Hristiyanlara tanınan hakları yetersiz buluyorlardı. Amaçları bu hakları genişletmek ve daha belirli hale getirmektir. Bunun için Bâb-ı Alf'ye baskı yapıyorlardı⁽²⁾.

* İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, 1007.

(2) Kuran, 1008.

Kırım harbinden (9 Eylül 1855) sonra ilan edilen 18 Şubat 1856 Islahat Hatt-ı Humayunu'nda Osmanlı tebasındaki azınlıklara yeni haklar verildi. Osmanlı'nın savaştaki başarısızlığı ıslahat hareketlerinin yapılmayışına bağlandı. Sadrazam Ali Paşa'nın ilan ettiği bu ferman'da Osmanlı tebasından olan azınlıklara yeni haklar tanındı. Bunlardan bazıları:

1-Bundan böyle Hristiyanlar ve Yahudiler de istedikleri Türk mektebine girebilecekler ve devlet memuru olabilecekler. 2-Hristiyanlar, her derecede, kendi dilleriyle tedrisat yapan mektepleri açabilecekler. 3- Vilayet, sancak ve kaza meclislerinde Hristiyanlar, eskiden olduğu gibi rastgele değil, o vilayet, sancak ve kazadaki nüfusları oranında temsil edileceklerdir⁽³⁾, ifadeleriyle tebaya yeni haklar verildi. Bu tarihten sonra Hristiyan Rum ve Ermeni, bakan, büyükelçi, müsteşar, vali, mutasarrıf ve vezir payesi verilen Hristiyanlar eksik olmayacaktır.

Sultan Abdülmecid devri Türkiye için bir yenileşme ve değişme olup Avrupadaki bütün yenilikleri getirmek istedi. Sultan Abdülmecid ciddi şekilde batı kültürü edinen ve Fransızca bilen ilk Osmanlı Sultanıdır. Bununla beraber babasının ve atalarının derin doğu kültüründen mahrumdu. Batı musikisini Türk musikisine tercih ediyordu. Sultan Abdülmecid 25 Haziran 1861'de veremden öldü. Yerine Sultan Abdulaziz tahta oturdu⁽⁴⁾.

Sultan Abdulaziz; dirayetli, dürüst, vatansever bir padişahı. Ancak yetenekli vezirlerden yoksundu. Halkla diyalogu pek yoktu. Gizli haber alma özelliği de yoktu. Vezirlerinin büyük çoğunluğu batı hayranı insanlardı. Bu batı hayranı vezirler; batı hayranı ve mason olan veliahd Murat Efendi'yi Müslüman ve Türk geleneklerine bağlı olan Sultan Abdulaziz'e tercih ettiler ve 30 Mayıs 1876 'da Abdulaziz'i tahtan indirdiler. Yerine V.Murat padişah oldu.

Sultan Abdulaziz devri son dönemin en karışık ve batı hayranlığının doruk noktasına ulaştığı, vezirlerin baş olma noktasına ulaştığı bir devirdir. Yeni Osmanlıcılık yahut Jeunes Turcs (Jöntürk) cemiyeti 1867 yılında kuruldu⁽⁵⁾. Batı hayranı Midhad Paşa hatta o kadar ileri gitmişti ki, Osmanlı hanedanlığının adını değiştirme serkeşliğini bile göstermiştir. 1876 senesinin Şubat ayında bir gün, Şair Namık Kemal Bey Sadakat Gazetesi sahibi Tahsin Bey'in evine sabahın erken saatlerinde gelerek heyecan içinde şöyle konuşmaya başlar:

(3) Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VII, İstanbul 1978, 53-54.

(4) *Öztuna*, VII, 67.

(5) Cevat Rifat Atilhan, *31 Mart Faciası*, İstanbul 1972, 20.

"-Yahu Tahsin bey. Biz kimin namına çalışıyoruz? Dün gece Midhad'ın evinde idik. Bize de Ali Osman oluyor da, Al-i Midhad neden olmasın demez mi?"⁽⁶⁾

V. Murad 3 ay saltanatta kaldı. Aklı dengesizliğini kaybettiğinden ötürü azledildi. Yerine II. Abdulhamid 31 Ağustos 1876'da tahta geçti.

Sultan Abdulaziz'in saltanattan uzaklaştırıldıktan sonra iki el bilekleri kesilerek intihar ettiği söylenir. Bu olay hâlâ açıklığa kavuşmamıştır. Ancak II. Abdulhamid: " Ben hâlâ o inançtayım ki Aziz amcam intihar etmiş değil, öldürülmüştür. Doktor raporları o kadar lastiklidir ki, dünyanın her yerinde tıp bilgin biri tarafından tartışılabilir"⁽⁷⁾ demektedir.

A- II.ABDULHAMİD'İN KİŞİLİĞİ VE TAHTA ÇIKIŞI (31 Ağustos 1876-10 Şubat 1293)

II. Abdulhamid Osmanlı Padişahlarından Abdülmecid'in oğludur. 21 Eylül 1842 (16 Şubat 1258)'de doğmuştur.⁽⁸⁾ 11 yaşında annesini kaybettiği için, babasının emriyle hiç çocuğu olmayan Piriştü kadın efendi kendisine analık etti⁽⁹⁾. Gençliğinde Türkçe, Farsça, Arapça, Fransızca ve Osmanlı Tarihi okudu. Müzik eğitimi gördü. Maslak çiftliğinde toprakla meşgul oldu. Burada koyun besledi. Üstükçe madenlerini işletti. Borsa faaliyetlerine katılarak para kazandı. Tahta çıktığında servetinin 100.000 altın olduğu söylenir⁽¹⁰⁾.

II. Abdulhamid saray entrikalarını görerek yetiştii ve böylece olgunlaştı. Kuvvetli bir tahsili olmayan, fakat zeki ve bilhassa hakiki seciyesini ve düşüncesini gizlemekte pek mahirdi. Zamanının temayül ve cereyanlarını kullanmaktadır. Kabiliyetine rağmen şehzadelğinde devlet adamlarının bir çoğuna itimat telkin edememiştir. V. Murad'ın cinnet alametlerini göstermesi üzerine kendisine müracaat mecburiyeti hasıl olmuştur. Midhad Paşa'ya karşı Meşrutiyet taraftarı görünerek itimat vermiş ve böylece kendisi hakkındaki tereddütler bertaraf olarak 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmıştır⁽¹¹⁾. Bir iyi niyet gösterisi ile işe

(6) Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", T.D.V.İ.A., I, İstanbul 1988, 217; Atılhan, 25; İsmet Bozdağ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul 1986, 43.

(7) Bozdağ, 27.

(8) M. Cavit Baysun, "Abdülhamid II. Abdülhamid b. Abdülmecid", İ.A., I, İstanbul 1950, 76-80; Küçük, 216.

(9) Küçük, 216.

(10) Küçük, 217.

(11) Baysun, 76; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1988, 1.

başladı. Osmanlı tarihinde o güne kadar görülmemiş bir takım hareketlerle kısa sürede ordunun ve halkın gönlünü kazandı. Mesela Seraskerlik kapısında subaylarla yemek yiyen padişah burada "serasker Paşa, paşalar, beyler, efendiler" hitabıyla başlayan bir konuşma yaptı. Bütün hükümet üyeleriyle mabeyn personelini yıldız sarayında yemeğe davet etti. Burada yapılan konuşmada millî birliğe duyulan ihtiyacı dile getirdi. Tersaneye giderek bahriyelilerle birlikte sofraya oturup, asker yemeği yedi. Bâb-ı Alî Mesihatta giderek ulama ile birlikte iftar yemeğine katıldı. Haydarpaşa hastahanesinde Balkan cephelelerinden gelen yaralıları teker teker ziyaret ederek onlara hediyeler dağıttı. Sadrazam ve diğer nazırlarla birlikte camiileri dolaşarak halk içinde namaz kıldı⁽¹²⁾.

Halkla sıkı işbirliğine giren Abdulhamid; düşünce ve kanaitini asla dışarı vurmadı⁽¹³⁾. Şüpheli bir kişiliğe sahiptir⁽¹⁴⁾. O'nu tahta hazırlayan Sadrazam Rüştü Paşa ile Midhad Paşanın bile Padişahın kişiliği hakkında derinlemesine bir bilgileri yoktu.⁽¹⁵⁾ Gayet sade giyinir, şatafat ve süslü şeylerden hazlanmazdı. Dinine çok bağlı, dini reis ve ulemaya sık sık ihsanlarda bulunurdu. Ayrıca Rum ve Ermeni Patriklerini de çağırır ve ihsanlarda bulunmayı ihmal etmezdi⁽¹⁶⁾.

Vukalanın huzurunda oturmalarına ve hatta sigara içmesine bile müsaade etmiştir⁽¹⁷⁾. Okumadan hiç bir şeyi imza etmez, bütün Avrupa gazetelerini tercüme ettirerek okurdu⁽¹⁸⁾. II. Abdulhamid zengin ve aynı zamanda cömertti. Devlet işlerinde iktisatlıydı ve ahlâklıydı. Padişahlık bahşişini kendi cebinden ödedi ve Abdulaziz gibi devlet hazinesine el atmadı. Kendi kesesinden bol fedakarlıklarda bulundu. Fakirler için hastahane ve ülkesinde bulunan çeşitli dinlerdeki insanlar için ibadethaneler yaptırdı. İstanbuldaki Vakıf Guraba hastahanesi ve içindeki Camii, Kilise ve Sinagog buna en güzel örnek teşkil etmektedir. Sarayın masraflarını azami derecede kısıtı. Cariyelerle dolu saray hayatından uzak derecede sade bir hayat yaşadı⁽¹⁹⁾. II. Abdulhamid'in bu özelliklerinin oluşmasında zaminında meydana gelen saray entrikaları ve anne şefkatinden uzak kalmasının etkisi olmuştur.

(12) Küçük, 217.

(13) Küçük, 216.

(14) Karal, VIII, 2.

(15) Karal, VIII, 3.

(16) Atılhan, 63.

(17) Karal, VIII, 2.

(18) Atılhan, 62.

(19) Küçük, 219; Karal, VIII, 2.

Sultan Abdulhamid Han saltanatı ele aldığı zamandaki ülkenin durumunu şöyle bildiriyor: "Ben, hangi şartlar içinde ve nasıl bir zamanda Padişah oldum?... Bunu hatırlatmak isterim. Bosna-Hersek ayaklanmış, Karadağ ordumuzu sarsmış ve yenmiş, Sırbistan düzenli ve tehlikeli bir kuvvetle ülkemize savaş açmıştı. Bu badireden o müthiş Rus muharebesi doğdu. Bu savaş doğuran iç ve dış olaylar benim saltanat günlerimin işi değil. Ben iki padişahın ard arda halinden, 93 günlük hükümet buhranından ve saltanat boşluğundan sonra padişah olmuştum. Millet, rüştünü erginliğini iddia ediyordu"⁽²⁰⁾.

Sultan Abdulhamid savaşa daima karşı olmuştur. "Zaferle biten savaşların, mağlubiletle biten savaşlar kadar halkı yorduğuna" inanmaktaydı. Türk milletini seven bir padişahdı. II. Abdulhamid hükümdarın halkın hizmetinde olduğunu biliyor ve şöyle diyordu; "Hangi idare olursa olsun her hükümdar milletin hizmetindedir, ama hizmetçisi değildir." Bu büyük insana Ermeni okulunda dört yıl öğretmenlik yapan bir Fransız (Kızıl-Sultan-Bete Rouge) lakabını takmıştır.

33 yıl milletine hizmet eden Abdulhamid Han, 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Selanik'e gönderildi. Bir müddet orada kaldı. Balkan harbi çıkınca İstanbul'a getirilerek Beylerbeyi Sarayında ikamet ettirildi. 10 Şubat 1918 (28 Rebiu'l-ahir 1336) yılında vefat etti. Sultan Mahmud Türbesine defn olundu⁽²¹⁾.

Sultan II. Abdulhamid, devlet-halk münasebetini sağlam bir şekilde kurdu. Kendisinden önceki devlet adamlarının diyalog eksikliğini giderdi. Devlet adamlarının halkın hizmetinde olduğunu icraatiyle ortaya koydu.

1- ISLAHAT HAREKETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun haşmetli dönemi sona erdikten sonra Balkanlardan geriye doğru çekilmeye başlandı. İmparatorluğun gerilemeye başlaması ve petrolün değerinin artmasıyla beraber İngiltere, Rusya, Almanya ve Fransa gibi devletlerin iştahı iyice arttı. Osmanlının parçalanması üzerine hesaplar kurarak pastadan paylarını almak istediler. Batılı emperyalist devletler bu niyetle Osmanlı'ya yaklaşırken, kalkınmasının ancak Avrupalı tarafından olacağını düşünen yenilikçi Osmanlılar ise Avrupa'nın kucağına düştü. Emperyalist devletler Osmanlı'ya yaklaşırken kendilerine yakın

(20) Bozdağ, 15-16.

(21) Baysun, 79.

buldukları Hristiyan tebayı kullanma yoluna gittiler. 1839'da Tanzimat Fermanı'yla din, dil ve ırk ayrımı gözetilmemesiyle can, mal ve ırz masuniyetini kanun güvencesi altına aldılar⁽²²⁾. Bu arada ıslahat hareketlerini de batılı devletler kontrol ettiler. Kırım harbinde Osmanlılar Ruslara yenilince batılılar bu yenilginin sebebini ıslahat hareketlerinin uygulanmadığında buldular. İngiliz, Fransız ve Avusturya'nın baskısı ile yeni reform programları önerildi. 1856 yılında "Islahat fermanı" ilan edildi. Bu fermanın en önemli yönü eğitimle ilgilidir. Bu bölüm: ".....Saltanat-ı seniyyem tebasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamâtı mevzularında gerek since (yaşca) ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti (kararlaştırılmış olan şartları) ifa eyledikleri takdir de cümlesi bila fark ve temyiz (fark gözetilmeden) Devlet-i Aliyye'nin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat marif ve hiref(san'at) ve sanayie dair milletce mektepler yapmaya me'zun olup fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı (tayini), âzâmı taraf-ı şâhânemden mensup, muhtelif (karma) bir meclû-i mârifin nezaret ve teftiş tahtında olması.."⁽²³⁾.

Her ıslahatta biraz daha hak alan, azınlıklar bu fermanla eğitim meselesini hal ettiler. İmparatorluğun her yerinde dini okullar açmağa başladılar. Maddi imkanları iyi olan azınlıklar, çocuklarını okutarak devlet hizmetlerinde görev alarak asli unsur olan Türklerin önüne geçtiler.

Bilindiği gibi 1866'da çıkan ve Osmanlı hükümetini güç durumda bırakan Girit isyanı, Avrupa devletlerinin ayrı ayrı müdahalelerine sebep olmuştu. Bu müdahalenin gerekçesi şu idi; Osmanlı Hükümeti ıslahat fermanı ile yapmayı va'd ettiği reformları gerçekleştirememiş ve bu hususta gevşek davranmıştır. Eğer Osmanlı Hükümeti kendi haline bırakılırsa imparatorlukta anarşi meydana gelir ve Avrupa devletleri dengesini tehdit eder.

Bu gerekçeye dayanarak, Avrupa devletleri Osmanlı hükümetine ayrı ayrı reform projesi verdiler. Osmanlı hükümeti bu projelerden birini seçmek ve uygulamak zorunda kalınca Fransız hükümetinin reform tezini 22 Şubat 1867 'de kabul etti. Bu durum karşısında, Maarif Nezaretinin, Osmanlı Eğitim Sisteminin Fransız eğitim sistemine göre teşkilatlandırılması tabii idi. Ayrıca Ali ve Fuat paşalarla, Genç

(22) Kuran, 1007.

(23) Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980, 40.

Osmanlıların Fransa'ya yakınlıkları düşünülürse Fransız tezinin ağırlık kazanacağı aşikardı.

Fransız Tezi: "Osmanlı tebası Müslüman ve Hristiyan gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır. İdarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler, imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırıya yarayacaktır. Bu suretle de kuvvvetli bir Osmanlı topluluğu meydana gelecektir..... İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir"(24).

Kısaca Fransız tezi Osmanlıların merkeziyetçilik, toplumculuk anlayışına ters liberal bir Osmanlı toplumu tavsile ediyordu. Eğitim ve öğretimin birliği Osmanlı birliği fikrine tamamen zıt olarak gayr-i müslim cemaatlere eğitim ve kültür bağımsızlığı verilmesi tavsiye ediliyordu. Gerçi Osmanlı devleti gayr-i müslimlere bu konularda geniş haklar tanımıştır. Fakat XIX. yüzyıldan itibaren özellikle Tanzimattan sonra gayr-i müslimlere ait din, eğitim ve kültür müesseseleri Osmanlı Devletinin zararına çalışan siyasi kulisler haline gelmiştir.

Fransız tezinin eğitim sistemi hakkındaki projesi şöyledir: "Müslüman olmayan toplulukların sahip bulundukları eğitim müesseselerinin teşvik ve himaye edilmesi, başlıca büyük şehirlerde, Hristiyan çocuklarının da kabul edileceği orta dereceli okulların kurulması. İlk öğretimin şehirleştirilmesi için öğretmen yetiştirilmesi, Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir üniversite kurulması ve bu üniversite de tıptan başka tarih, idari ve hukuk derslerinin okutulması ve bu suretle de yeni kanunları uygulayacak memurların yetiştirilmesi" sağlanacaktır. Bu siyasetin ilk ürünü olarak 1868 yılında Galatasaray Sultanisi açılmıştır (25) ve Fransız diliyle eğitim yapılmıştır. Yıllar sonra 1992 yılında bu okulun bünyesinde ilk yabancı bir üniversite açılmıştır.

Reform hareketlerinin üçüncü kademesi 1876 yılında "Kânûn-i Esâsî"nin ilanıyla yeni bir şekil aldı. Batılılar Osmanlı devletinde tebaa arasında eşitlik bulunmadığı bahanesiyle iç işlerine müdahale edip türlü menfaatler sağlamak yolundaydılar. Midhad Paşa "Kanûn-i Esâsî" ile bu işe son verileceği düşüncesindeydi(26). Bu nedenle 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet ilan edildi. Türklerden başka; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler kendi dillerinde nutuklar söylediler. Padişah ve Sadrazamı

(24) Kodaman, Eğitim Sistemi, 50.

(25) Kodaman, Eğitim Sistemi, 50.

(26) Karal, VIII, 2.

alkışladılar . Bundan başka Hristiyanların ruhani reisleri Midhat Paşa'yı ziyaret ederek tebrik ve teşekkürde bulundular⁽²⁷⁾.

Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877 yılında bizzat padişah tarafından açıldı. 141 üyeden oluşan bu ilk Türk Parleментосу 115'i mebus, 26'sı da Ayan üyesinden teşekkül ediyordu. Mebusların 67 'si Müslüman, 46'sı gayr-i müslimdi⁽²⁸⁾. Bu ilk meclis, parti grupları yerine, milliyet gruplarının mücadele ve entrika sahnesi halindeydi. Anayasanın sağladığı şahsî hürriyeti gayr-i müslim unsurlar, millî hürriyet, hatta muhtariyet ve istiklâl hakkı manasına alıyorlardı. Anayasaya göre resmi dil Türkçe olduğu halde, Ermeni ve Rum mebuslar kendi dillerinin de resmî dil olarak kabul edilmesini isteyecek kadar ileri gidiyorlardı⁽²⁹⁾.

Osmanlı Rus savaşında suçu padişahta bulan bu meclis, birlik ve beraberliği de tesis edemediğinden II.Abdulhamid tarafından 13 Şubat 1878 de süresiz olarak kapatıldı⁽³⁰⁾.

Reform hareketlerinin ilerlemesi, aslî unsur olan Türk unsurunun haklarını biraz daha azaltmaktaydı. Sultan II. Abdulhamid, bu dönemi şöyle değerlendirilir: "Sadrazam Midhad Paşa, bir yandan saray buhranı yaşatmak, bir yandan da Müslüman halkın çoğunlukta bulunduğu vilayetlere azınlıktan valiler tayin etmek, ordunun temeli olan harbiye mektebine Rum talebe almak gibi akıl almaz işlere koşulmuştur"⁽³¹⁾. Yine Sultan, Mebusan Meclisindeki azınlık temsilcilerin varlığını da uygun bulmaz. "Osmanlı bir milletler mozayığıdır. Meşruti idare asli unsur için vahimdir. İngiliz Parleментосunda bir Hindli, Afrikalı, Mısırlı, Fransız parlementosunda bir Cezayirli mebus varmıştı ki, Osmanlı parlementosunda Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Arap mebusu bulunsun"⁽³²⁾.

Islahat ve reform hareketleri çok masum ve medeni bir istek halinde başlamıştır. Bu hareketlerden güç alan Ermenileri Avrupalılar desteklemişlerdir. Hatta Genç Türkler bile Ermenilerin isteklerini makul ve haklı olarak görüyorlardı⁽³³⁾. Bu isteğin neticesinin Anadolu'da bulunan bir Ermeni devletinin kurulacağına kadar varacağını, Sultan II.

(27) Karal, VIII, 9.

(28) Küçük, 217.

(29) Küçük, 218.

(30) Küçük, 218.

(31) Bozdağ, 43.

(32) Bozdağ, 61.

(33) Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, 125.

Abdulhamid görmüştür. Bu tür istekleri her türlü baskı ve tehdide rağmen kabul etmemiştir. Türk Tarihinin hangi devresinde olursa olsun, yabancı güçlerin iç işlerimize karışması ülkenin hayrına olmamıştır. Yukarıda görüldüğü gibi imparatorluğun tebasını oluşturan gayr-i müslimler dış destekle uyanmaya başlamışlar, tabiri caizse uyuyan yılan uyandırılmış ve devlet-halk diyalogu sözde iyileştirilmeye çalışılmıştır.

2- IMPARATORLUĞU BULUNDUĞU BUHRANDAN KURTARMAK İÇİN ÜLKEDE GELİŞEN FIKRI AKIMLAR

Her geçen gün karışıklıklara neden olan ülkede birlik ve beraberliği tesis etmek için tüm ülke tebasını "Osmanlıcılık" fikri etrafında toplamaya çalışıldı. Ancak bu fikir fayda vermedi ve batılı güçler tarafından gayr-i müslim unsurlar kışkırtılmaya başlandı. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşıyla Balkanlar imparatorluğun elinden çıktı. Azınlıklara tanınan haklar kendilerini memnun etmedi. Sultan II. Abdullamid, Müslüman olmayan halkı sarayda ve çeşitli memuriyetlerde görev vermesine rağmen istenilen birliği sağlayamadı.

Sultan Abdulaziz'i deviren yeni Osmanlılar (Jön Türkler)'in devamı olan "İttihat ve Terakki" adında II.Abdulhamid'e karşı gizli bir cemiyet teşekkül etti. 1889 Mayısında İbrahim Temo, kendisi gibi Askeri Tıp Öğrencisi olan İshak Sukûti, Mehmet Reşid ve Abdullah Cevdet ile birlikte "İttihak ve Terakki" cemiyetini kurdular⁽³⁴⁾.

Yeni Osmanlılar veya jön Türkler cemiyeti 1867'de daha önce Paris'te kuruldu⁽³⁵⁾. İmparatorluğa karşı faaliyetlerini buradan sürdürdüler. Temsilcileri her konuda yönetime karşı her türlü saygısızlığı reva görüyordu. Bunlardan Midhad Paşa:

"Alemden bu güne kadar Al-i Osman denilmiş, bundan sonra da Al-i Midhad denilse ne olur " diyecek kadar ileri gitmiştir. Sultan II. Abdulhamid'e karşı gizli faaliyette bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti Prens Sebahattin 'in 1900'lü yıllarda yurda gelişiyle güçlendi. Mason locaları "İttihat ve Terakki'ye bağlı subayları elde etti. Sultan II. Abdulhamid'e karşı olan bu cemiyet mensupları

(34) Baysun, 78, Bayram Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi (1876-1920)", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XII**, İstanbul 1989, 66; Kuran, 1011.

(35) Atılhan, 21.

Ermeni Taşnak cemiyeti mensupları ile işbirliği yapacak kadar ileri gitmişlerdi⁽³⁶⁾.

Sultan II.Abdulhamid bu cemiyetleri şöyle hülasa etmektedir: "Ne garip bir tecellidir ki, amcam Abdulaziz Hanı düşürmek için Avrupa'ya kaçan Genç Osmanlılar, eninde sonunda muratlarına ermişler, Abdülaziz Han düşmüş, hem de hemen peşinden açılan 93 Rus savaşı Rumeli'nin yarısını alıp götürmüştü. Tıpkı onlar gibi beni düşürmek için Avrupa'ya kaçan Jön Türkler de muratlarına ermişler beni düşürmüşler ve girdikleri cihan savaşında da Osmanlı imparatorluğunu elden çıkarmışlardır.

Her iki grup da memleketin okumuş yazmışlarını içine alıyordu. Her iki grup da batıcılığa hayrandı. Her iki grup da memleketin tek kurtuluşunu meşrutiyette görüyordu. Her iki grup da emellerine ordunun bir parçasını vasıta etti. Her iki grubun dayandığı ordu da içinden parçalandı. Her iki grubu da imparatorluğu parçalamak isteyenler arkalıyordu"⁽³⁷⁾.

İmparatorluğun Hristiyan unsurunu teşkil eden Balkanların elden çıkmasından sonra özellikle İngilizler Müslüman unsurları da ana bünyeden koparmak için yoğun faaliyetlere girdiler. Sultan II. Abdulhamid'e karşı, halifeliğin Kureyş'e ait olduğunu işlemeye çalıştılar. Sultan II. Abdulhamid, halifeliğin Kureyş'e ait olduğunu işleyen AKAİDU'N-NESEFİ'den bu bölümü çıkardı. İslam mütefekkirleri dinî ve tarihî açıdan imametın bir ırka ait olmadığını işlediler⁽³⁸⁾. Sultan II. Abdulhamid'in hedefi, merkeziyetçilik sisteminin kendisine vermiş olduğu maddi imkanlarla hilafet makamının manevi imkanını kullanarak ümitsizlik ve kompleks içindeki Müslümanlara yeni ümitler vermek, onların hanedana ve hükümete olan inanç ve sadakatlerini artırmak ve böylece İslam birliğini gerçekleştirerek imparatorluğu içte ve dışta güçlü hale getirmektir. İşte bu siyaseti başarılı oldu. Nitekim imparatorlukta Müslümanların lideri ve koruyucusu olduğunu hissi olarak kabul ettirdi. Hatta dünya Müslümanları nezdinde Halife-Sultan, itibarını ve şöhretini artırdı. İleride bahsedeceğimiz Hamidiye alaylarını kurarken Doğu Anadolu'daki aşiretleri bu yönden kolayca kendisine bağlamasını ve itaat altına almasını bildi⁽³⁹⁾.

(36) Kuran, 1011; Bozdağ, 64; Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", İslâm Tarihi, XII, 68.

(37) Bozdağ, 60-61.

(38) Küçük, 220.

(39) Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 23.

Bayram Kodaman, Batılılaşmada Devlet Halk Münasebetlerini şöyle değerlendirir: 1839'da "Gülhane Hatt-u Humayûnu" ile başlayan ve 37 yıl süren "Tanzimat Devri" siyasi ve sosyal açıdan barış devri olmadığı gibi, Osmanlı imparatorluğunu da Avrupa'nın ekonomik sömürGESinden kurtarmış değildir. Ayrıca belirli ve kendine özgü bir ideoloji de ortaya koyamamıştır.

"Tanzimat" sadece sistematik olmayan ve devleti kurtarmaya yetmeyen iyi-kötü bir takım hukuki, mali, askeri, alanda yapılan yenilikler ve taklidciliğten öteye gitmeyen, Batı'ya ayak uydurma gayretleri olarak ortada kalmaktadır. Bu yeniliklerin sonucu olarak da, iktidar saraydan Bâb-ı Alî'ye geçmiş, yani Padişahın yetkisi sınırlandırılmıştır. Fikrî alanda ise Yeni Osmanlıların "Meşruyetçilik" gayretlerinin yoğunlaşmasını sağlamıştır.

Nihayet 1876 yılında "Osmanlılık" fikri ile hareket eden Yeni Osmanlılar I. Meşrutiyeti ilan ederek, ikinci bir denemeye giriştiler. Fakat bu denemenin de ömrü kısa oldu. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı esmasında gayr-i müslimlerin tutumları yüzünden "Osmanlıcılık" fikri fiilen iflas etmiş ve bunu gören II. Abdulhamid'de "Osmanlıcılık" fikrinin başarısı ve dayanağı olan Meclis-i Mebusan'ı kapatarak I. Meşrutiyete son vermiştir. II. Abdulhamid'in fikri dayanağı "Osmanlılık" olamazdı. Zira 13. Temmuz 1878 Berlin Kongresi kararlar sonunda ülkedeki dinî ve ırkî yönden şekil şöyleydi.

İmparatorluğun Etnik Durumu:

1. Türk (Türkmen-Kürt Karakalpak)	13.750.000
2. Arap	6.000.000
3. Arnavut	+ 700.000
	20.450.000

1. Sırp	700.000
2. Rum	2.000.000
3. Ermeni	1.250.000
4. Bulgar	+ 700.000
	4.650.000

Toplamı: 25.000.000(40)

(40) Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 81.

3- SULTAN II. ABDULHAMİD'İN MÜSLÜMAN VE GAYR-İ MÜSLİM TEBA POLİTİKASI:

a-ERMENİ POLİTİKASI:

1071 'den sonra Türk hakimiyetine giren Ermeniler Türklerle kısa zamanda uyum sağladılar. Anadolu'nun imarı için ellerinden gelen her türlü fedakarlığı yaptılar. Bütün gayr-i müslimler gibi Ermeniler de, "Tanzimat Fermanı"yla verilen siyasî imtiyazlardan istifade ederek Osmanlı İmparatorluğundan ayrılma hazırlıklarına başladılar. Ermenilere Tanzimatla her türlü haklar verildi. Bâb-ı Alî bunlardan hiç şüphelenmiyordu. Devletin bir çok kademesinde pek çok Ermeni vardı. Ermeniler Bâb-ı Alî nezdinde "Milleti sadıka" idi⁽⁴¹⁾.

Ermeniler Osmanlı imparatorluğunun hiç bir yerinde nüfus yoğunluğu bakımından %39'u bile geçmemiştir. Mezhep yönünden kendi aralarında bir birlikleri de yoktu. Rumlar, Bulgarlar, Sırlar ve diğer Hristiyan topluluklar gibi Türk kültürü dışında Milli kültürlerini muhafaza edemiyorlardı. Bunlar birçok yönden Türkleşmişlerdi. Çoğunluk Türkçe konuşmaktaydı. Papazlardan ve aydınlardan Ermenileri kullanmak isteyenler bile, bunlardan Türk Edebiyatı ve sanatı hakkında ilmi tetkikler yapanlar dahi çıkmıştı. Doğu Anadolu kenarı ve köylerinde yaşayan Ermeniler umumiyetle çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaretle meşgul oluyorlardı. Çiftçiler Rumeli'de olduğu gibi, büyük çiftliklerde ağaların hizmetkarı veya ortağı olarak değil, fakat sahibi oldukları toprağı işletmekteydiler. Şehirlerde yaşayan Ermenilere gelince, iç ticaret, dış ticaret, sarraflık, kuyumculuk, bankacılık, müteahhitlik, mültezimlik gibi ekonomi ve mali işlerle uğraşıyorlardı. Ermeniler askerlik mecburiyeti yerine hafif bir vergi vermekteydiler. Bu sebeple de daima işleri ve güçleriyle meşgul olmak imkanına sahip bulunuyorlardı. Türklerden dala refah durumdaydılar. Ermenilerin maddî refahları Türklerde ve Müslümanlarda kıskançlık yaratmıyordu. Bu sebepledir ki, Osmanlı devletinin kuruluşundan Sultan II. Abdulhamid devrine gelinceye kadar Türklerle yanyana huzur ve emniyet içinde arkadaşça ve kardeşçe yaşamışlardı⁽⁴²⁾.

Ancak; Batılı emperyalist güçler kendileri ile din birliği içinde olan Ermeniler, Hristiyan misyonerlerini 1840 yılından itibaren göndermek suretiyle ayaklandırmaya başladılar⁽⁴³⁾. Osmanlı-Rus savaşından sonra Ermenilerin çalışmaları daha yoğunluk kazandı. Rus ordusunda bulunan Ermeni asıllı subaylar Loris Melikof ve

(41) Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", 99.

(42) Karal, XIII, 127-128.

(43) Karal, XIII, 128.

Terkukosuf'un yardım ve destekleri ile halk uyandırılmaya çalışıldı. Rusya kendi içindeki Ermenileri asimile ederken, Osmanlı İmparatorluğundakilere sözde hâmilik yapıyordu. Ermeni Patriki Narses, Rusya'ya müracaat ederek Ayastefones Antlaşmasının 16.ncı maddesini Ermenilerin lehine çıkarttı. Bu maddeye göre; Anadolu 'da Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılacaktı. Ermenilerin asil gayesi Balkan toplulukları gibi ıslahattan muhtariyeti, muhtariyetten de istiklâle kavuşmaktı. Sultan II. Abdulhamid: "**Ölürüm de 16. maddeyi kabul etmem**" diyerek ileride Ermeni muhtariyeti olacak maddeyi şiddetle kabul etmemiştir⁽⁴⁴⁾.

Papazlar, öğretmenler, ajanlarla sürdürülen Ermeni tahrikleri, önceleri pek itibar görmedi. Birçok Ermeni bu kıskırtmaları hoş karşılamadı. Bunun üzerine kurulan çeteler, önce namuslu Ermeni vatandaşlarını yola getirmek için bunları kesip öldürmeğe başladılar. Bu namuslu Ermeniler, bir taraftan hükümetten diğer taraftan çetelerden çekiniyorlardı. Sonra bunlar da çeteleri desteklemeye, beslemeye ve saklamaya başladılar⁽⁴⁵⁾.

Ermeni çeteler oyunun ikinci merhalesinde Türk kılığına girerek kendi soydaşlarını öldürüyorlardı. Arkasından da bakınız "**Türkler sizi kesiyor, siz hâlâ bizimle birlikte oluyorsunuz**" diye halkı isyana sevk ediyorlardı. Diğer yandan da Türk köylerine hücum ederek akla ve hayale gelmedik zulüm ve işkence ediyorlardı⁽⁴⁶⁾.

Bütün bunların sonucu olarak misyonerlerin manen hazırlamaları, İngiltere ile Rusya'nın teşvik ve himayeleri ile 1887'de ilk Hıncak Ermeni ihtilal cemiyeti kuruldu. İki yıl sonra da Taşnak adında bir cemiyet daha kuruldu⁽⁴⁷⁾.

1- Ermeni İsyanları

Batılılar tarafından ayaklandırılan Ermeniler, Bitlis'in Sason Kasabasının Şenlik köyünde 8 Ağustos 1894 yılında ilk defa ayaklandılar. Zeki paşa komutasındaki askerler ayaklanan Ermeniler üzerine gönderildi ve isyan bastırıldı. Büyük devletlerin elçileri, birbiri peşinden saraya koşarak zavallı Ermenilerin kılıçtan geçirildiğini ve bunun zulüm olduğunu söylediler. İngiltere elçisi hemen bir tahkikat heyetinin kurulmasının ve ilave olarak da bir İngiliz askeri ateşesinin

(44) Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", 101; Karal, VIII, 66, 128; Küçük, 220; Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 119; Bozdağ, 57.

(45) Bozdağ, 57.

(46) Bozdağ, 58.

(47) Karal, VIII, 137.

hemen olay yerine gönderilmesini istedi. Padişah Sultan II.Abdulhamid sert bir dille bu teklifleri reddetti⁽⁴⁸⁾.

Anadolu'da yaptıkları hareketlerle muratlarına eremeyeceklerini anlayan Ermeniler, çetelerini, komitecilerini İstanbul'a soktular⁽⁴⁹⁾. Bundan sonra İstanbul'da bir biri peşine olaylar yaptılar. 30 Eylül 1895 yılında Topkapı'da Patrikhane kilisesinde toplanarak nutuk attılar. Arkasından büyük bir protesto yürüyüşü yaparak bir Türk subayını öldürdüler. Üç günlük bir karışıklıktan sonra olay bastırıldı. 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankasını bastılar ve olay ordu tarafından bastırıldı⁽⁵⁰⁾. 1904'de İkinci Sason olayı meydana geldi. Olay yine bastırıldı.

21 Temmuz 1905'te Padişah II. Abdulhamid'e suikast girişiminde bulundular. Padişah'ın Cuma selamlığına gittiği Hamidiye Camiinin kapısına içinde çok güçlü patlayıcı bulunan bir araba yerleştirdiler. Bomba padişahın arabaya bineceği saate göre yerleştirilmişti. Padişah her zamankinden farklı olarak biraz oyalandı. Bu nedenle suikast başarısızlıkla sonuçlandı. Ermenilerin padişaha karşı çalışmalarını destekleyen İttihak ve Terakkicilerden olan Tevfik Fikret:

"Ey Şanlı avcı

Attın ama vuramadın." ⁽⁵¹⁾ diyerek Ermeni tedhişçilerine bu mısralar ile övgüler yağdırdı.

Bu arada Sultan II. Abdulhamid, Doğu Anadolu'daki Hamidiye olaylarını takviye etti. Ermeniler Adana bölgesinde devletlerini ilan etmek için diğer bölgelerden buraya göç başlattı. Amaçları nüfus çoğunluğunu sağlamaktı.

15 Mayıs 1915'de Ermeniler Van'ı aldı. Şehri Ruslara teslim ettiler. 24 Nisan 1915'de Bâb-ı Alî Ermenilere karşı etkili tedbirler aldı. Doğu Anadolu'da bulunan ve Rumlar lehine her türlü faaliyetlerin içerisinde görev alan Ermeniler başta olmak üzere, buradaki Ermeni unsurlar yapılan savaş sonunda savaş alanı dışına ve çoğunlukla Suriye tarafına tehcir edildiler.

Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz'de limanları olan Büyük Ermenistan İmparatorluğu sevdasında olan Ermeniler, 3 Kasım 1920 Gümrü Antlaşmasıyla Anadolu üzerindeki bütün iddia ettiklerini terk ederek burasını Türk vatanı olarak kabul ettiler⁽⁵²⁾.

(48) Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", 102; Karal, VIII, 137; Bozdağ, 58.

(49) Bozdağ, 59.

(50) Karal, VIII, 124.

(51) Kodaman, "Osmanlı Siyasî Tarihi", s. 102-105.

(52) Kodaman, İslâm Tarihi, XII, 102-105.

Bu hareketlerinden sonra Ermeniler, Müslüman olmayan halk arasında, Sultan II. Abdulhamid'in en çok sevmediği (antipati) duyduğu topluluktur. Ermenilerin İmparatorlukta, Müslümanlardan, hatta Rumlar'dan daha çok zengin ve refahlı bir durumda olduklarını, Osmanlı memurluklarının 1/3'nü Ermenilerin teşkil etmekte, Ermeniler pek azı vergi vermekte ve askerlik yapmamaktaydılar. Acı duymadığı halde ağlayabilen en ufak şeyler için yaygara koparan insanlardır⁽⁵³⁾.

Sultan II. Abdulhamid Türk unsurundan başka Müslüman unsurları İmparatorluğa bağlı kılmak için bir takım tedbirler almıştır. Bunlar:

b- Hamidiye Alayları

1890 Yılında Doğu Anadoludaki Politik durumun tehlikeli bir vaziyet alması ve batılı devletlerin bu bölge ile ilgilenmeye başlaması sonunda, ilk defa Müşir Zeki Paşa aşiretlerden askeri yönden faydalanma fikrini II. Abdulhamid'e açtı. Bunun üzerine II. Abdulhamid, diğer paşaların da fikrini aldı. Ancak paşaların çoğu bu projeye karşı çıkmışlardır. Padişah, paşaların projeye karşı çıkmalarını Müşir Zeki Paşa'yı kıskanmalarına rağmen projeyi desteklemeye karar verdi. Çünkü bu plan Padişahın düşüncelerine pek uygundu. Bu nedenle Padişah şöyle der: " **Rusya'ya karşı bir harpde, disiplinli birlikler halinde toplanmış olan aşiretler, bize çok hizmet yapabilirler. Birliklerde öğrenecekleri itaat hissi de onlar için iyi olacaktır .**" Görüldüğü gibi aşiretleri dışa karşı kullanma ve özellikle itaate alıştırma, merkezi otoriteyi dinler hale getirme fikri ön planda yer almaktadır⁽⁵⁴⁾. Çünkü Doğu Anadolu'nun içtimai, siyasi ve iktisadi hayatına yeni bir çehre kazandırmak için 1891 yılında "Hamidiye Alayları" kuruldu⁽⁵⁵⁾.

Hamidiye Alayları Müşir Zeki Paşa'nın nezaretinde kuruldu. Bu alaylara aşiret reis ve ileri gelenleri hayli ilgi duyarak, İstanbul'a kadar gelerek Padişaha bağlılıklarını bildirmişlerdir. Padişah da herbirine armağan ve nişan vererek onları taltif etmiştir. İstanbul'a gelemeyen aşiret reis ve ilim adamları Erzincan'da bulunan IV. Ordu karargahına gelerek Padişaha bağlılıklarını bildirmişlerdi⁽⁵⁶⁾.

Alayların oluşumu için en uygun iki bölge seçilmiştir. Biri Erzurum-Van diğeri de Mardin-Urfa arasında kalan aşiretlerdir. Birincisi Rus, diğeri İngiliz politik faaliyetlerine engel için kurulmuştur.

(53) Karal, VIII, 484.

(54) Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 33.

(55) Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 21.

(56) Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, 36.

Alaylar ilk defa şöyle oluşturulmuştur. Kurulacak alaylar 4 bölükten az, 6 bölükten fazla olmayacaktır. Buna göre her alay en az 512 , en fazla 1152 kişiden meydana gelecektir. Büyük aşiretlerin birleştirilmesi yasaklanmakta, merkezi otaritenin veya ordu komutanlarının emriyle, sadece savaş zamanında birleştirilmeleri ön görülmekteydi.

Aşiret ve kabilelere dahil 17-40 yaş arasındaki bütün erkeklerin nüfus sayımı yapıp bir deftere yazılarak Dahiliye Nezaretine Hamidiye Umum Kumandanlığına ve merkezi Ordu-yu Humayun'a bildirilecekti. Hamidiye Süvari Alaylarını teşkil edecek erkekler üç kısma ayrılıyordu.

1- 17-20 yaş arası "ibtidaiye"

2- 20-32 yaş arası "nizamiye"

3- 32-40 yaş arası "Redif" sınıflarına dahil olacaklardı. Her alaydan iki çavuş, Ordu-yu Humayun merkezine gönderilerek "Mektep Alayında" eğitime tabi tutulacak ve sonra İstanbul'da veya başka bir yerde iki yıl hizmet yaptırılarak terfien alaylara gönderilecekti. Ayrıca her alaydan bir çocuk, seçilerek İstanbul'a gönderilecek ve orada "süvari Mektebi"nde tahsil gördükten sonra Mülazımlık (Teğmen) rütbesiyle memleketine ve alayına iade edilecekti "Hamidiye Alayları" elbise, hayvan ve eyer takımlarını kendileri tedarik edeceklerse de tüfek, cephane ve sancak devlet tarafından verilecekti⁽⁵⁷⁾.

Hamidiye Alayları Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap aşiretlerinden oluşturulduklarından her aşiret alayının elbiseleri kendi özelliklerini taşımaktaydı. Kurulan her alaya bir taraftan Kur'an-ı Kerim'den bir ayet, diğer taraftan Padişah arması ile işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla beyaz ipek kumaşa yaldızlı yazlık fermanlar verilmiştir⁽⁵⁸⁾.

Sultan II. Abdulhamid Doğu Anadolu'da kurulan "Hamidiye Alayları"vasıtası ile aşiretlerle iyi bir diyalog kurmuş, onları kendine bağlayarak Padişahın kendilerini koruduğu düşüncesini sağlamıştır. Padişah, aşiret reislerine, paşalık, amirallik gibi çeşitli rütbeler vererek alaka son derece gelişmiştir. Abdulhamid'in bütün bu yaptıkları çeşitli kimseler tarafından tenkide uğradı. Fakat o bunu şöyle cevap verdi: "Çeşitli rütbeler vererek subay yaptığımız aşiret ağaları yeni durumdan memnun oldukları gibi bu vesileyle biraz disiplin öğreneceklerdir. Yine, aşiret ileri gelenlerin çocuklarını İstanbul'a getirttiğim ve onlara memuriyetler verdiğim için eleştirildiğimi biliyorum. Uzun yıllardır pek çok memuriyetlerde Ermenileri kullandık, niçin o zaman

(57) Daha geniş bilgi için bkz. Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, 34.

(58) Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, 39.

eleştirilmedi de, kendi dinimizden olanları aynı görevlere atayınca eleştiriliyorum.

...Yazık! İstenildiği şekilde yorumlanıyor. Her halukarda, aşiretlerle ilgili politikamda doğru yolda olduğuma inanıyorum"⁽⁵⁹⁾.

Hamidiye Alayları'nın kurulması Doğu Anadolu'yu bir Rumeli ve Makedonya olmaktan kurtarmıştır. Ermenilere ve Ruslara karşı bu teşkilat halka karşı koymuştur. Müslüman halk, bu vesile ile daima uyanık bulundurulmuştur. Hamidiye Alaylarının varlığı ile:

1-Merkezi otorite sağlanmıştır.

2-Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurulmuştur.

3-Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanılmıştır.

4-Ermenilerin faaliyetlerine engel olunmuştur.

5-Rus saldırıları ve İngilizlerin yayılma Politikası engellenmiştir.

6-Abdulhamid'in Pan- İslamizm politikası tutmuştur.

c - Aşiret Mektepleri

18. ve 19 yüzyılda batılı devletler imparatorluk dışındaki Müslüman unsurları etkileri altına almışlardı. Bu da yetmiyormuş gibi İngilizler Müslüman unsur olan Arapları da ülkeden ayırmak için siyasi propoğandalara giriştiler. İşte İngilizlerin Müslüman Arapları imparatorluktan koparma politikalarına karşı aşiret reislerinin ve ağalarının çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirmek, devlete ve saltanata bağlamak için Aşiret Mektepleri 12 Eylül 1308 (1892)'de açıldı⁽⁶⁰⁾. Adından da anlaşılacağı üzere bu okul sadece aşiretlere aitti. Zamanla bu okula Doğu Anadolu aşiret çocukları da alınarak saha genişletildi.

"Aşiret Mektepleri" beş yıllık devlet parasız yatılı okullarıydı. Amacı, Arap aşiretlerine medeniyet götürmek, onların saltanat ve hilafet makamına bağlılıklarını artırmaktı. Zihnen ve bedenlen sağlam 12-16 yaşları arasında bulunan Arap aşiret çocukları alınacaktı. İlk yıl 50, diğer yıllar 40'ar öğrenci alınarak öğrenci mevcudu 210'a ulaşacaktı. Talebelere ayda 30 'ar kuruş maaş verilecekti. Mezun olacaklara kendi aşiretlerine döndüklerinde, oralara açılacak okullarda öğretmenlik ve diğer görevlerde memuriyet verilecekti. Bu idealle açılan Aşiret Mektepleri 1907(1328) Şubatında verilen yemeği beğenmeyerek, kendi aralarında kavga yaptılar ve bu sebeple okul kapandı⁽⁶¹⁾.

(59) Kodaman, **Doğu Anadolu Politikası**, 59.

(60) Kodaman, **Doğu Anadolu Politikası**, 71.

(61) Kodaman, **Doğu Anadolu Politikası**, 71-79.

d- Saray Muhafız Birliği

1878 Berlin Antlaşması Doğu Anadolu'da Ermenilerin lehine reformlar yapılmasını, Arnavutların oturduğu bölgelerde ise, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan lehine sınır değişikliği öngörüyordu. Sultan II.Abdulhamid, Arnavutluğu ve Arnavutları bu halde bırakmanın doğru olmayacağını düşünerek, 1881'den sonra şahsi politikasıyla Arnavutlukta barışı tesis etmeye; Arnavutları da kendine ve saraya bağlamaya çalıştı. Önce Pan-İslamizm sonra Osmanlıcılık fikrini benimseyen Arnavut aydınlarına yanaşarak, fikri sahada muhtariyet veya istiklal taraftarlarına karşı bir denge kurmuştur. Arnavut aşiret reislerini ve ileri gelen Arnavut ailelerini, çeşitli tavizler ve iltimaslarla kendine bağlayarak, hem muhtariyet taraftarlarına, hem de devlet otoritesini tanımak istemeyen mahalli eşraf ve aydınlara karşı, mücadelede önemli bir dayanak ve kuvvet sağlamıştır. Böylece sosyal güçler arasında, devlet lehine bir denge getirilmiş oldu. Bu politika sonunda, Kuzey Arnavutları, Padişaha ve hükümete hizmete hazır olduklarını, gönüllü olarak askere yazılmakla göstermişlerdir.

Arnavutların bu sadakatlerine karşılık Sultan II.Abdulhamid, maiyet alaylarında Arnavut askerlerinden özel bölükler teskil etmişti. Ayrıca Padişah'ın "Tüfenkçiler" adı ile hayli kuvvetli bir de özel muhafız teşkilatı vardı. Bu teşkilat tamamen Arnavutlardan ve genellikle Arnavutluğun en iyi ailelerine mensup askerlerden müteşekkildi. Yine adı geçen Saray Muhafız bölümünün başına Arnavut olan Tahir Paşa'yı getirmişti. II.Abulhamid'in bu siyaseti aşiretlere bağlı Arnavutlar üzerinde etkili olmuş ve ondan gördükleri iltifat ve ikram onları saraya, devlete ve Padişaha minnettar kılmıştır. Abdulhamid arnavutlar arasındaki bu muhafız ve otoritesinden faydalanarak aşiretler arasındaki kan davalarını barış yoluyla halletmiş, öldürülenlerin ailelerine hazineden diyet olarak paralar ödenmiştir⁽⁶²⁾.

Sultan II.Abdulhamid, imparatorluğu batıdan güneyden ve doğudan çevreleyen Müslüman unsurları, Süvari Alayları, Aşiret Mektepleri ve Saray Muhafız Birliği politikasıyla sağlamış ve devlete bağlı birer unsur haline getirmiştir. İngilizlerin ve Rusların Hakkari bölgesindeki Nasturileri ve ülkenin doğu kısmındaki Ermenileri ayaklandırmaya çalışmalarına karşı Hamidiye Süvari Alaylarının teşekkülü buna engel olmuştur⁽⁶³⁾.

(62) Kodaman, **Doğu Anadolu Politikası**, 85.

(63) Daha geniş bilgi için bkz. Kodaman, **Doğu Anadolu Politikası**, 99-103; Abdulkadir Yuvalı, "Türklerde Devlet-Aşiret Münasebetleri", **Dadaloğlu Vakfı Dergisi**, Mart 1992, Yıl 2, Sayı 3, 5-12.

4- SULTAN II.ABDULHAMİD'İN HASTA İMPARATORLUĞU UZUN SÜRE AYAKTA TUTMA POLİTİKASI:

Sultan II.Abdulhamid tahta çıktığı zaman ülkenin mali durumu çok zayıflamıştı. Dış borç ertelenmiş, yeni borç için devletin kredisi kalmamıştı. Faizleriyle beraber toplam dış borç 278.082.073.Osmanlı lirasıydı. Buna birde Rusya'ya savaş tazminatı olarak ödenecek olan 34.000.000.lira vardı. Devlet gelirleri de hiç denecek kadar azdı⁽⁶⁴⁾. İçte de fazla seveni yoktu. Tüm emperyalist güçler menfaatlerini Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasında görüyorlardı. Sultan II.Abdulhamid, dahiyane siyaseti sayesinde düşmanın pençesini ülkenin üzerinden atmış, birbirlerine pençeleşmeye sokmuştu. Bu konudaki siyasi dehasını şöyle özetleyebiliriz:

1- İnsanları elde etme yolları:

Yukarıda da gördüğümüz gibi, II. Abdülhamid insanları kendisine bağlamak için türlü maddi ve manevi imkanları kullanmıştır. O'nun bu konudaki görüşünü siyasi muarızı olan Said Paşa şöyle ifade ediyor: "İnsanlar iki kısımdır. Birinci kısma dahil olanlar menfaat sağlamak suretiyle, ikinci kısımda olanlarda iyi muamele ile kazanılabilirler. Maddi menfaate düşkün olanların hırsları saltanatın kudreti ile temin edilir. Böyle bir düşkünlükleri olmayanların kalplerini kazanmaya bizzat kendi karakterleri elverişlidir. İstisna olarak bu iki kısmın dışında kalanlardan kendisine gölge yapanlar da sırası gelince hesapları görülür." Böylece Sultan II. Abdülhamid, herkesi paşa ve mevki ile kazanacağına, istisnaların da kuvvet ile haklanabileceğine inanmaktadır⁽⁶⁵⁾. Bu siyasetin bir sonucu olarak Âl-i Osman olur da Âl-i Midhad neden olmasın diyerek kendi ailesini tahta çıkarmak isteyen Midhad Paşa'yı 5 Şubat 1877'de görevinden azletmiştir⁽⁶⁶⁾.

2- **Hafiyelik:** Şahısların hareketlerini kontrol için Sultan II.Abdulhamid, hafiyelik teşkilatını kurmuştur. Said Paşa, sadrazamlıktan uzaklaştırılmış olduğu bir sırada, sıkı bir gözetime tabii tutulmuştu. Hafiyeler Paşa'nın evinde olup biteni öğrenip, Padişaha yetiştirmek maksadıyla evindeki cariyelerden birini casusluk yapmak için elde elmişlerdi. Said Paşa, bunu öğrenir öğrenmez, cariyeyi satılmak üzere emirciye göndermiş, fakat Sultan II.Abdulhamid'in

(64) Kodaman, Eğitim Sistemi., 244.

(65) Karal, VIII, 489.

(66) Küçük, 217.

cariyeyi satın almaya teşebbüsü üzerine, O'nun eline düşmemesini sağlamak amacıyla cariyeyi azad etmiştir⁽⁶⁷⁾.

3- Denge Siyaseti: 33 yıllık idaresi zamanında Sultan II.Abdulhamid'in iç ve dış siyasette uyguladığı en belirgin özelliği, kuvvetler arası dengeyi sağlamış, sarayı, Bab-ı Âli'yi ve hepsinden önemlisi kendi öteritesini dengeler üzeri güç olarak sağlamıştır⁽⁶⁸⁾.

4- Dış Politikada Bilgi Merkezi: II.Abdulhamid'in en başarılı yönü dış politikada dünyadaki politik gelişmeleri yakından takip etmek üzere sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurmuştur. Türkiye ile ilgili bütün dünyadaki çıkan yazılar ve dış temsilciliklerden Padişaha gelen raporlar burada toplanır ve değerlendirilirdi. Padişah gerektiğinde yerli ve yabancı bilim adamlarından dış politika hakkında bilgiler alırdı⁽⁶⁹⁾.

5- Ülkeler Arası İhtilafı Canlı Tutmak: Sultan II.Abdulhamid 1878'den XX.yy.başlarına kadarki dönemde bağımsız bir politika izledi. Hiç bir devletle devamlı anlaşmaya girmede. Osmanlı topraklarında emelleri olan büyük devletleri mümkün olduğu kadar birbirinden ayırabilmek için çeşitli diplomatik faaliyetlere girişti. Osmanlı Devleti'nin varlığı için en tehlikeli gördüğü İngiltere'ye karşı Rusya ile dostluk kurmaya yöneldi. Mısır'da İngilizlerin karşısına aynı bölge ile ilgilenen Fransa'yı çıkardı. Bu güçlerin desteğiyle ve ince hesaplarla bir denge politikası takip ederek İngiltere'nin etkisini kırmaya çalıştı. Kuzey Afrika'da Fransa ile İtalya'yı karşı karşıya getirdi⁽⁷⁰⁾. Kuzey Irak petrollerine sahip olmak isteyen İngilizlerin Adana-Mersin demiryolu hattına karşılık Almanları devreye sokarak İstanbul-Bağdat demiryolu hattını devreye soktu⁽⁷¹⁾. Hristiyan unsurları Katolik ve Ortodoks mezhebi mensuplarını birbirlerine düşürerek Hristiyan birliğini engelledi⁽⁷²⁾. İttihad ve Terakki yöneticileri ise bu ihtilafı gidererek Hristiyan birliğini sağladı. Bu birlik de imparatorluğun yıkılmasına sebep oldu.

6- Şahsî Mülk Edinmesi :

Dünya emperyalist devletlerinin Musul petrol bölgesine hakim olmak için plânlarını keşfeden Sultan II. Abdülhamid 1890 yılında çıkardığı bir kanunla Musul petrol sahasını "Emlâk-ı Şâhâne" haline

(67) Karal, VIII, 489.

(68) Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, 23.

(69) *Küçük*, 219.

(70) *üçük*, 219.

(71) Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985, 60.

(72) *Bozdağ*, 5,7, 111,112.

sokarak ecnebilere intikalini önlemiştir⁽⁷³⁾. Yahudilerin Filistin'de toprak satın aldığı duyulan Sultan II. Abdülhamid, emin bildiği kimseler kanalıyla Arapların topraklarını değerinden fazlaya alarak Yahudi plânlarını alt üst etmiştir⁽⁷⁴⁾.

7- İskân ve Cömert Oluşu :

Sultan II. Abdülhamid, 93 Harbinden kaçanları İstanbul'dan Sivas'a hatta Halep'e kadar bir uçtan bir uca ülkenin bir çok yerinde göçmen köyleri kurdu. Bu sahadaki camilerin bir çoğunu kendi parasıyla yaptırdı. Cülusu kendi parasından verdi. Vakıf Guraba hastahanesindeki ibadet yerlerini kendi cebinden ödeyerek yaptırdı⁽⁷⁵⁾. Vatandaşla samimi diyalog kuran padişah, halkın büyük çoğunluğu tarafından sevilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sistemi:

Batılılaşma hareketi 1839 Tanzimat fermarıyla başlamıştır. Bu fermanda eğitime değinen hiç bir maddesi yoktu. Ancak daha sonraki yapılan savaşlarda yenilginin faturası eğitimsizliğe çıkınca 1856 Islahat Fermarıyla eğitim ve öğretimin önemi iyice arttı. Eğitimsiz kalkınmanın mümkün olmayacağı görüşü anlaşıldı⁽⁷⁶⁾. 1857 yılında bu günkü modern eğitimin temeli olan "Maarif-i Umumiye Nezareti" yani Millî Eğitim Bakanlığı kurulmuştur. Medresenin karşısına yeni batılı manada bir eğitim sistemi olan mektep çıktı⁽⁷⁷⁾. Kanun-ı Esâsinin 18. maddesinde Osmanlı Devletinin resmî dilinin Türkçe olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla öğretmenlerin Türkçeyi iyi bilmeleri gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu dönemde alfabenin düzeltilmesi veya yeni bir alfabenin kabul edilmesi bile görüşülmüş ancak kabul edilmemiştir.

1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esâsî ile ilk öğretimin mecburiyeti getirilmiştir. Kız ve erkek çocukları eşit şekilde eğitim imkânından yararlanmaları hukuken temin edilmiştir⁽⁷⁸⁾.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Mekteb-i Sıbyan, Rüşdiye, İdadî ve Sultaniyelerle beraber ilk yabancı okul olan Galatasaray Sultanîsi de kuruldu. Müstakil kız okulları açıldı. Dar'ul Muallimin-i Sıbyan okulları kurularak ilk okul öğretmenleri buralarda yetiştirildi⁽⁷⁹⁾.

(73) Mısıroğlu 60, Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, İstanbul 1959, 59.

(74) Mısıroğlu, 60; Karadağ, 56.

(75) Bozdağ, 17.

(76) Kodaman, *Eğitim Politikası*, 250.

(77) Kodaman, *Eğitim Politikası*, 250.

(78) Kodaman, *İslâm Tarihi*, XII, 464.

(79) Kodaman, *İslâm Tarihi*, XII, 464.

1878'de Vilayet Maarifleri kuruldu. Okulların teftişi için müfettişlik sistemi getirildi⁽⁸⁰⁾.

Bugünkü modern eğitimin temeli o dönemde atılmıştır. Okullar köylere kadar ulaştırılmıştır. Kaliteli uzman memur yetiştirmek üzere yüksek okullar açılmıştır. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Dar'ul Muallimin-i Âliyye, Maliye Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Deniz Ticareti, Orman ve Meadin, Lisan, Dilsiz ve Âmâ mektebleriyle Dar'ul Muallimât ve Kız Sanayi mektepleri, Fen ve Edebiyat Fakültelerinden olan Dar'ul Fünun hep II. Abdülhamid döneminde açılmıştır⁽⁸¹⁾.

XIX. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti için önemli olayların geçtiği bir arenadır. Bir taraftan 1789 Fransız İhtilali ile gelişen milliyetçi akımlar, diğer yandan çağa ayak uydurma çalışmaları özellikle bu iki önemli sebepler neticesinde Devlet-i Alî Osmanî'de suikast ve çeşitli entrikalarla sultanların değiştiğini görmekteyiz.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı Devletinin zirvesinde cereyan eden çekişmeleri görerek yetişti. Henüz sultan olmadan iyi bir eğitim gördü. Çağın revaçta bulunan Türkçeden başka Fransızca, Farsça, Arapça dillerini öğrendi. Osmanlı tarihini okudu, Türk musikisi eğitimi gördü. Özel işletmelerde çalıştı ve bu subuplu tahta çıktığında büyük bir servet sahibiydi.

Sultan II. Abdülhamid, yetişmesi gereği bir halk insanıydı. Diğer Osmanlı sultanlarının bazıları gibi halkından kopuk değildi. Devletin işleyişinde etkili olan bürokratlarla da fevkalade iyi bir diyalogu vardı. Bu sebeple de onların güven ve itimatlarını kazanmıştır. Sultan II. Abdülhamid padişah olunca, hükümet üyeleri, askerler, ulema sınıfı hastanelerde yaralı askerleri ayrı ayrı ziyaret ederek beraber oturup yemekler yedi, onların dertlerini dinledi, gayr-i müslimlerle samimi diyaloglar kurdu. Tüm tebayı şefkatle kucaklamıştır. O bu husustaki düşüncesini şöyle ifade ediyordu : " **Hangi idare olursa olsun her hükümdar milletin hizmetindedir ama hizmetçisi değildir.**" diyordu.

Önceki sultanlardan intikal eden buhranlar, bu dönemde bıçakla kesilir gibi bitmedi, yine devam etti, ancak bir rahavet dönemine girdi. Osmanlı Devletinde batıların Osmanlıyı iyileştirme çabaları altında sundukları ıslahat hareketleri masumane istekler değildi. Tanzimat Fermanıyla ırklar arasında hukuk önünde eşitlik sağlanırken, ıslahat Fermanıyla da azınlıklara okullar açma fırsatı verilmiştir. Bu fermanlarla ve de batılılardan güç alan azınlıklar ve azınlık milletvekilleri kendi dillerinin Türkçenin yanında resmî dil olmasını, hatta gayr-i müslimler

(80) Daha geniş bilgi için bkz. Kodaman, **Eğitim Sistemi**, 81.

(81) **Kuran**, 1011, **Küçük**, 221.

şahsî hürriyeti kendileri için muhtariyet ve istiklâl mânâsında anlayacak kadar ileri gitmişlerdir.

Osmanlı-Rus savaşıdan sonra ülkede bölünmeler başladı. Çok dilli, çok dinli bir mozayikten meydana gelen Osmanlı yeni politikalar üretti. Tüm azınlıkları Osmanlılık ruhu ile birleştirmek istedi. Millet-i Sâdika diye adlandırılan Ermenilere özellikle devlet hizmetinde en mahrem görevler verildi. Bu güven onları bir arada tutmaya yetmedi; ayrı devlet olma iliklerine kadar işlemişti. Ajanların ve misyonerlerin faaliyetleri sonucunda ayaklandılar. Bir ucu Hazar denizi, diğer uçları Karadeniz ve Akdeniz'e ulaşacak olan, Büyük Ermenistan hayalî ile çalışmalar yaptılar. Özellikle Adana-Mersin bölgesine nüfus yoğunluğunu ellerine geçirmek için gizlice göçler yapmışlardır. Ancak bütün bu gayretleri boşa çıktı. Dış güçlerin Ermenilere uyguladıkları aynı senaryolar bin yıl iç içe yaşadığımız, et ve tınak misali kaynaştığımız Kürtlere de uygulanmak istenmektedir. Hz. Peygamber "Mümin bir delikten iki kez geçmez." misali ben inanıyorum ki aynı senaryolar devam etmeyecek ve bütün haşmetiyle geri tepecektir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi, önemli hadiselerin vuku bulduğu, modern Türkiye'nin temellerinin atıldığı bir dönemdir. O, büyük siyasî dehası ile imparatorluğun ömrünün uzamasına vesile olmuştur. Batılılaşma hareketlerinde en verimli dönem Sultan II. Abdülhamid dönemi olmuştur. Yıllardan beri süren medrese eğitime karşı mektep gelmiştir. Yeni sistemde büyük çoğunlukta medreseden mezun olan hocalar görev almıştır. Sultan II. Abdülhamid Türk milletinin kalkınması için eğitime çok önem vermiştir. Kız ve erkek ayrımı yapmadan eğitim-öğretim mecburiyeti getirmiştir. Çok sayıda yüksek öğretim okulları açarak kaliteli Türk memur yetiştirmek istemiştir. Çünkü yerli halk, esas unsur yeterince yetişemediğinden ülke memuriyetlerinin büyük çoğunluğunu Hristiyan teba teşkil ediyordu. Sultan II. Abdülhamid Osmanlıcılığın, İslâmcılığın ve merkezîyetçiliğinin yanında aynı zamanda Türkçüdür. Türk dili O'nun döneminde koruyucu bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid Selanik'te gözetim altındayken, yeni yönetimden özellikle istediği küçük oğluna eğitim imkânın sağlanmasıydı. Halkın eğitiminin yükselmesi için Anadolu'nun ücra köşelerine kadar okullar açmıştır. Eğitim ve öğretim alanında devlet-halk ikilisini çok iyi sağlamıştır.